

*JUGOSLAVENKE U KAZNIONICAMA FAŠISTIČKE ITALIJE
1941—1944, Split, izd. Logos, 1985, 200 str. + dokumenti*

U radu na ovoj izuzetno vrijednoj knjizi (objavljenoj, na žalost, u nakladi od samo 1000 primjeraka) sudjelovalo je više od sto pedeset bivših političkih zatvorenica iz Slovenije, Hrvatske i Crne Gore, što dovoljno rječito govori o težini i složenosti zadatka koji su same sebi postavile. U uvodnom dijelu (Umjesto predgovora, str. 5—8) Redakcijski odbor naveo je osnovni motiv koji ih je rukovodio pri pisanju knjige: »Nemamo pretenzija da pišemo historiju, ali želimo reći nešto same o sebi, tko smo mi bivše političke zatvorenice, kako smo dospijevale u zatvore, što su s nama fašisti radili i kako smo se držale u tim prilikama. Želimo ispričati kako smo živjele u fašističkim kaznionicama i što smo tamo radile. Želimo da ostanu zapisana sjećanja o vremenu kad smo živjele u kolektivu, o vremenu u kojemu se sve dijelilo, kad je zadana riječ imala veliko značenje, kad se, zadatak morao izvršiti, kad se podmetalo leđa za druga, kad se ni pod najtežim mučenjima nije izdavao drug i kad smo vjerovale da će svi ljudi postati bolji.« Taj je zadatak ova knjiga potpuno ispunila i trebalo bi da posluži kao poticaj i primjer za slične akcije, to više što za najveći broj kazamata u kojima su boravili (i umirali) jugoslavenski internirci još do danas nisu objavljeni ni približno točni i sređeni podaci.

Političke su zatvorenice iz domovine u Italiju bile odvedene u transportima, u većim ili manjim grupama, zajedno s muškarcima. U parobrodima su bile utrpane u potpalublje (»stive«), a u vlakovima u specijalne vagona za zatvorenike. Transporti su išli u etapama po predviđenim prolaznim zatvorima kao što su: Kopar, Trst, Venecija, Bologna, Ferrara, Padova, Ancona i još mnogi drugi. Prve su bile odvedene u Italiju već u drugoj polovici god. 1941. da bi jačanjem i širenjem NOB-a od god. 1942. pa sve do kapitulacije Italije u rujnu 1943. stizali sve novi i veći transporti jugoslavenskih žena osuđenih na smrtne ili vremenske kazne. Poslije kapitulacije Italije vlast su preuzeli Nijemci i dok muškarci završavaju u njihovim logorima, žene se — posredstvom Crvenog križa — postepeno puštaju na slobodu. Glavnina ih je oslobođena u toku studenog i prosinca god. 1943. i najveći dio njih odlazi u partizane i to odmah iz Trsta (Hrvatice i Crnogorke preko Sušaka, a Slovenke iz Ljubljane) jer — kako ističu i same u svojim sjećanjima — zatvor su smatrale tek školom i pripremom za pravu borbu.

Rad na knjizi zapravo započinje god. 1975. kada je bio upriličen susret nekadašnjih političkih zatvorenica talijanskih kaznionica iz cijele Jugoslavije (Ljubljana, 21.—22. rujan 1975) na kojem je bila prihvaćena inicijativa da se provede anketa svih preživjelih. Uz pomoć sociologa-istraživača sastavljen je upitnik pomoću kojeg je bilo moguće da se dobiju najosnovnije informacije. Anketa je obuhvatila dvadeset grupa pitanja (podataka) o svakoj pojedinoj zatočenici (njezino socijalno porijeklo, zanimanje, vrijeme provedeno u NOB-u, starost, područje rada i funkcija neposredno prije hapšenja i nakon toga, mjesto hapšenja, trajanje kazne, ztvori kroz koje je prošla, vrijeme i način oslobodanja, razlozi za eventualnu pauzu u radu, nova hapšenja). Broj ispunjenih upitnika bio je 322. Pri tom treba istaći da su se odgovori dani na niz pitanja u mnoštvu slučajeva bazirali isključivo na sjećanju. Odgovore te vrste Redakcijski je odbor provjeravao koliko je to bilo moguće i to prema objavljenim radovima (npr. zbornici-

ma Slovenke u NOB, Žene Hrvatske u NOB-i, Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918—1945, Naše borbe, Prekomorci, zatim novinskim člancima objavljenim u listovima *Delo*, *Borba*, *Čuvar Jadrana* i drugima), arhivskoj građi (npr. korespondenciji okupacionih snaga, zapisnicima karabinjerskih stanica i kvestura, registrima presuda i drugih mjera Ratnog vojnog suda u Ljubljani, optužnicama, raznim dopisima, potvrdama i izvještajima delegata slovenskog Crvenog križa, spiskovima transporta prilikom repatrijacija), sačuvanom privatnom korespondencijom samih zatočenica i neobjavljenim rukopisima (sjećanjima) preživjelih. Uspoređivani su odgovori koje su o istim činjenicama davale učesnice ankete nezavisno jedna od druge i u većini slučajeva pokazao se visok stupanj usklađenosti odgovora.

Osim sačuvanih kompletnih spiskova iz kaznionica u Fossombroneu i Tranju uz pomoć svih nekadašnjih zatvorskih kolektiva rekonstruiran je približno točan broj jugoslavenskih zatvorenica. Prema podacima kojima je Redakcijski odbor raspolagao (uključivo do lipnja 1982) u zatvorima u Italiji boravilo je ukupno 718 jugoslavenki i to iz Crne Gore 54, Hrvatske 294 (njima su pridružene i tri iz Hercegovine) i 370 iz Slovenije.

Neposredno nakon anketiranja statistički je obrađena grupa od 152 anketirane i već elementarna obrada materijala otkrila je osnovne karakteristike proučavane populacije. Za ilustraciju navest ću samo neke:

— sve su u prosjeku bile vrlo mlade. U vrijeme uključivanja u NOP čak 72% anketiranih bile su mlađe od 25 godina (24% nije tada imalo ni 18 godina, a čak 7% bile su ispod 16 godina), a svega 28% imale su od 25 do 50 godina (od toga 15% do 30, 9% do 40 i 4% do 50 godina);

— u NOP-u njih 80% bilo je uključeno već prve ratne godine, a do sredine god. 1942. bile su uključene gotovo sve (98%);

— među njima najviše je bilo učenica i studentica (26%), radnica (19%), seljanki (10%), dok je ostalih raznovrsnih zanimanja bilo relativno malo;

— njih 9% bilo je uhapšeno u vremenu do kraja god. 1941, daljnjih 30% do sredine 1942, do kraja iste godine 41% i u vremenu od siječnja do rujna 1943. daljnjih 20%;

— ratni vojni i specijalni sudovi donosili su presude kojima su bile osuđivane na izuzetno visoke vremenske kazne. Čak 76% dobilo je više od 5 godina robije (i to 5—12 godina 36%, 12—15 godina 24%, više od 25 godina 4%, a na doživotnu robiju 10%, odnosno 12% ako im se pridruže i one koje su bile osuđene na smrtnu kaznu koja im je kasnije zamijenjena doživotnom robijom);

— što se tiče vremena oslobađanja iz logora do kraja rujna god. 1943. bilo je oslobođeno svega 4%, narednih 10% pušteno je do kraja listopada, najveći dio — 74% — zaključno do 31. prosinca te godine, a preostalih 12% do travnja 1944. godine.

Inače, osam tabelarnih prikaza (str. 17—19) daju analizu preliminarnih rezultata ovih pokazatelja: mjesto hapšenja, vrijeme hapšenja, godine kada se uključila u NOB, kazna na koju je bila osuđena, područje rada u vrijeme hapšenja, vrijeme oslobađanja iz zatvora, područje rada poslije oslobađanja iz zatvora i članstvo u KP ili SKOJ-u.

Knjiga se uz Uvodne napomene (Umjesto predgovora, Anketa, Naši susreti 1975—1983. i Spisak drugarica iz talijanskih kaznionica poginulih, ubijenih i umrlih u toku NOB-e — ukupno 33 imena — str. 5—28) sastoji od ovih poglav-

lja: Ženska kaznionica i sudski zatvor u Veneciji 1942—1944 (str. 31—63), Fossombrone (str. 65—114), Firenze (str. 115—139), Perugia (str. 141—173), Ženska kaznionica Trani, Campobasso i Benevento (str. 175—195), Prihvaćanje zatvorenica na okupiranom Sušaku i njihovo upućivanje u partizane i svojim domovima (str. 197—200) i na kraju fotokopije dokumenata iz kaznionice Fossombrone, Venecije, Tranja i Perugia (bez paginacije).

U poglavlju »Ženska kaznionica i sudski zatvor u Veneciji (1942—1944)« čitalac upoznaje nastanak i smještaj kaznionice (zgrada nekadašnjeg samostana na otočiću Giudecca). Bila je to kaznionica za žene a njome su upravljale redovnice. Prva grupa političkih zatvorenica iz okupirane Jugoslavije stigla je na sredini ožujka 1942. godine i bila priključena osuđenim Talijankama (do kapitulacije Italije njih je između 300 i 400 izdržavalo kaznu). Do ožujka god. 1943. u kaznionicu pristižu i ostale Jugoslavenke. Koliko ih je izdržavalo kaznu u toj kaznionici, odnosno u sudskom zatvoru (smještenom na otočiću Santa Maria Maggiore), nije točno utvrđeno jer su neke zatvorenice čekale u sudskom zatvoru, iz njega bile ponovo vraćene u kaznionicu, neke su iz sudskog zatvora bile izravno prebačene u druge zatvore ili kaznionice u Italiji, dok su opet neke iz kaznionice bile direktno prebačene na druga mjesta. Pretpostavlja se da ih je ukupno bilo nekoliko stotina. Poznato je da je prilikom kapitulacije Italije u tzv. kameratama (podrumske samice i manje sobice za kažnjavanje onih koje su prekršile neke od zatvorskih pravila) bilo 12 zatočenica, a u radionicama (tzv. scuolama) oko 90. Prva grupa od njih 13 puštena je u studenom god. 1943. i preuzeo ju je Crveni križ i uputio u Ljubljano. Zatvorenice iz Dalmacije i Crne Gore na sredini prosinca iste godine prebačene su preko Trsta u Sušak, a posljednja grupa puštena je iz kaznionice u travnju 1944. godine. U priloženom spisku (str. 59—63) nalazi se 97 imena zatočenica kaznionice u Veneciji.

Detaljno je obrađeno funkcioniranje kaznionice, težak i nadasve mukotrpan život zatočenica pun prisilnog odricanja i s mnogo patnji, a posebno njihov organizirani otpor raznim izvanrednim mjerama uprave, međusobna povezanost, ekonomska jednakost, kolektivna prehrana, pomoć oboljelima i uključivanje u sve aktivnosti kojima je rukovodio novoosnovani aktiv NOF-a. Takav pristup obradi primijenjen je i za ostale kaznionice i zatvore o kojima je riječ u knjizi.

U kaznionici u *Fossombroneu* (u blizini Riminija u provinciji Pesaro) izdržavalo je kaznu ukupno 159 Jugoslavenki (poimeničan spisak prema sačuvanom originalu iz 1944. godine na str. 109—114). Sadržaj teksta vidljiv je iz podnaslova: Život u samicama, Rad partijske organizacije i Izdavale smo zatvorski list »Naša borba«. Prva grupa od 29 Slovenki oslobođena je 19. studenog 1943. i prebačena u Ljubljano, pojedinačno je pušteno daljnjih 16, a preostale — njih oko stotinu — oslobođeno je 30. i 31. prosinca iste godine. Bile su odvedene preko Venecije i Trsta u Sušak.

Tekst pod naslovom *Firenze* podijeljen je ovim podnaslovima: Putovanje političkih zatvorenica do zatvora u Firenci i Život i rad političkih zatvorenica u zatvoru Firenze. Na kraju je Spisak zatočenica (str. 134—138) koji sadrži 145 imena. U vremenu od studenog do kraja prosinca god. 1943. sve su bile oslobođene.

Kaznionica *Perugia* bila je smještena na prostranom crkvenom imanju na brežuljku iznad rijeke Tibra. Dolazak prvih političkih zatvorenica iz Jugoslavije bilježimo već na početku 1942. godine. Međutim, one su kasnije preseljene u druge kaznionice, a od početka proljeća god. 1943. počinje tu masovnije upućivanje

jugoslavenskih žena. Ovaj razmak od godine dana s pravom možemo tumačiti kao pripremu toga zatvora za smještaj većeg broja zatočenica. Ukupno je do kraja god. 1943. u njemu bilo oko 300 jugoslavenskih političkih zatvorenica (oko 56% Slovenki, 39% Hrvatica i 5% Crnogorki). S obzirom na sadržaj tekst je podijeljen na ove dijelove: Uvod, Kulturno-prosvjetni rad zatvorenica u Perugi, Idejno-politički rad, Briga za bolesnice i djecu u Perugi 1943. godine, Stvaranje kolektiva i ekonomata u zatvoru Perugia i Spisak zatvorenica — ukupno 318 imena.

U zatvorima u *Traniju*, *Campobassu* i *Beneventu* (mjesto na krajnjem jugu Italije) u toku god. 1943. izdržavalo je kaznu više od trideset političkih zatočenica iz Jugoslavije. Sve su bile upućene iz zatvora u Giudecci (Venecija) i za većinu njih put do novog mjesta zatočeništva trajao je gotovo dva mjeseca. Oslobođene su na sredini listopada 1943. i prebačene u britanski »Camp 75« u Carbonari u kojem se nalazilo već oko tri tisuće oslobođenih jugoslavenskih bivših zatvorenika i tada se »na slobodi zaorila pjesma koja ih je cijelo vrijeme bodrila iza mračnih zidova tamnica«.

Na kraju knjige u poglavlju »Prihvatanje zatvorenica na okupiranom Sušaku i njihovo upućivanje u partizane i svojim domovima« prikazana je organizacija pomaganja i spašavanja bivših internirki. Naime, one su nakon dolaska u Rijeku bile smještene u nova prihvatilišta (dvije škole i vojničke barake na Brajdici) koje su pripremili Nijemci i oni su zajedno s ustašama imali i nadzor nad njima. Mjesno rukovodstvo NOP-a odmah poduzima mjere za njihovo oslobađanje, što je olakšavala činjenica da im je bilo dozvoljeno slobodno kretanje po gradu. Mnoge od njih bile su smještene u porodice aktivista i simpatizera gdje su boravile neko vrijeme, najčešće 15 do 20 dana (neke zbog bolesti i oporavljanja i duže), a poduzimane su i mjere putem Crvenog križa da se neke bolesne drugarice što prije otpreme svojim kućama, uglavnom u Dalmaciju i Crnu Goru. Odlazak u partizane bio je također vrlo dobro organiziran. Odlazile su u grupicama po tri do četiri i u tu su svrhu bili organizirani neke vrste prihvatni centri (punktovi-baze) u neposrednoj gradskoj okolici (Orehovica, Mavrinci, Dražica, Kostrena, Krasica, Kukuljanovo i Kastavština), odakle su sve uspješno stigle u Gorski kotar gdje su se tada nalazile partizanske jedinice.

I na kraju želim istaći svoju ocjenu prikazane knjige: ona treba poslužiti kao primjer kako se organiziranim istraživanjem — uz zasigurno mnogo napora — može učiniti značajan pomak u proučavanju terora nad jugoslavenskim stanovništvom u toku drugoga svjetskog rata, toj, na žalost, još uvijek deficitarnoj oblasti u povijesnoj publicistici.

Narcisa Lengel-Krizman